

A KÖZTES LÉT SVÁB SÁVJÁN

– Földi tartózkodásom rövid története 0.3. –

„Két nagyon jelentős következménye van annak a körülménynek, hogy az etnikai emlékezetet a zoológiain kívüül áll: az individuuum szabadsága arra, hogy a fennálló etnikai kereteket elhagyja, és annak a képessége, hogy az etnikai emlékezetet a maga számára továbbfejlessze.”

André Leroi-Gourhan: Le geste et la parole

Az első tapasztalatok egyike akkor keletkezik, amikor érzékletessé válik a különbség, ami a testünk és minden más között feszül. Aztán idővel a kint és a bent kettőssége további elhatároltságokkal tagolódik, bővül és fokozódik. Különbözőféle szociális és kulturális rétegek rakódnak rá, és masszív mintázatokká válnak. Mi – a családunk – és mindazok, akik nem mi vagyunk, ők.

A mi esetünkben ehhez még más is tartozott: a mi és a többiek – a magyarok, a mi (rég) világnak és az (új) izmus – világának különbözősége. Noha ez kimondva nem volt soha. Túl fájdalmas lett volna a sorozatos veszteségek után, a háború, a megszállások, elkobzások, a kitelepítések nyomán. Amelyek annyi mindent, közeli életeket, otthonokat, helyeket, életszakaszokat töröltek el.

Az ősök számára ez adottság volt, az utódok pedig ráéreztek. Volt, amire korán és könnyebben jöttem rá, és volt amire csak hosszabb tapasztalatok és tanulmányok nyomán.

A nyelvek különbözősége elég egyértelmű volt; a szomszéd Maris néniével csak magyarul lehetett beszélni, ahogy a falubeli gyerekekkel se lehetett másként. Csak egyszer hallottam kiskorúakat egymás közt svábul beszélni, Ófaluban, amikor egy barátommal elbringáztunk oda, miután elkészült a *betonút*. Az elszigeteltség, a megközelítés nehézsége elősegíti a kultúra konzerválódását.

A svábok – és más németek – vándorlása, szervezett betelepítése mintegy háromszáz évvel ezelőtt, a Magyar Királyságnak a török megszállás folytán elnéptelenedett területeire irányult. (Pár éve egy Hölderlin-esszét olvasva arról értesültem, hogy ezzel kolonizálták volna a korábban *Schwäbische Türkei*, *Sváb Törökország* névvel is illetett területet. Az amerikai posztkoloniális ideológia importja olyan áthatóvá vált az akadémiai közegben, hogy másként már nem is képesek érzékelni és értelmezni a tényeket. A sváb „kolonizáció” kapcsán persze törökökről szó sem esett.)

Ez a népvándorlás – a korábbiakkal ellentétes irányban – Nyugatról Keletre, nagyrészt vízi úton, a Dunán zajlott. Az új települések is főként a folyóhoz közel eső vidékeken jöttek létre, ezért is nevezik németül őket *dunai sváboknak* (*Donauschwabern*). Ők is úgy vélték, ahogy Hölderlin írta a Duna alsó szakaszáról szóló költeményében: „itt akarunk építeni. / Mert folyamok teszik termővé / A földet...” (*Az Iszter*). Bár számukra Hölderlin *unbekannt* volt, mert akkor még meg sem született.

Velem csak Nagyanyám beszélt kizárólag az anyanyelvén, mivel törte a magyart, aminek egyébként a különféle tájszóláselemekből keveredő kiejtése folytán megvolt a maga bája. Nagyvonalú és játékos természeténél fogva amúgy sem feszélyezték túlzottan a szabályok, a nyelveket is könnyedén kezelte; magyarul is képes volt rímes szójátékokat fa-

---

A 996. és 1036. oldal közötti összeállítás a Pécsi Német Önkormányzat támogatásával jelenik meg. (A szerk.)

ragni. Humora és lazasága révén eléggé kilógott a rokoni közezből. Ebben bizonyára közrejátszott származása is: Theresia Patton a vallon ágról érkezett. Családnevének nem kifejezetten német hangzása folytán a családi legendárium franciának vélte. Ahogy Patton tábornokot is, jöllehet ő angolszász volt, a többi Patton.

A francia kapcsolatot Nagyanyám mély barna szeme és fekete haja is alátámasztani látszott, bár abból nem sokat engedett látni. Mindig sötét fejkendő hordott, amit csak esténként vett le, és bontotta ki hosszú, feltűzött copfjait. A kendő alatt sokáig még fehér fejkötőt is viselt, ami olykor mint *Haubi*, máskor mint *Tschebelje* volt említve, mindig némi humoros színezettel. Elég komikus ruhadarab volt, ez a nevekben is kifejeződött. A *Tschebelje* már akkoriban is furcsa hangzásával (csébelje) tűnt fel; a *csé* hang nem nagyon fordul elő a németben, valamiféle magyarizált szónak sejtett, amiből volt jó néhány. Ám rákeresve más irányú hatás derült ki: a *Schweizerisches Idiotikon* szerint a *Tschäbi* „horpadt, ferde, elnyútt kalap”, *Schäppi*, *Schapó*.

A Pattonok vallóniai eredete egy Amerikába szakadt rokon családtörténeti kutatásai nyomán vált bizonyossá. A nyugállományba vonult magánrendészeti levéltári vizsgálódásai alapján a 16. század elejéig tudta visszavezetni a családfáját: Melchior Patton az 1600-as évek közepén vándorolt ki Vallóniából, a mai Belgium déli részéről, és telepedett le a közép-németországi Mömbris városában. Egyik leszármazottja száz évvel később egy hozzánk közeli falu, Bonyhádvarasd adólistáján szerepel.

Nagyszüleim egy kis zsákfaluban éltek, amelynek 1829-ben kelt leírása szerint: „Ladomány fekszik egyenes völgyben, áll egyenes egy utzából, rendesen építve. Vagyon 18 ház, 30 pár, 254 lélek, mind pópista. (...) némelyek értik a magyar szót is”.¹ A falu mérete és jellege a következő százegynéhány évben sem változott, a II. világháborút követő ki- és betelepítésekig egynyelvű maradt. Nagyanyámnak se szüksége, se alkalma nem volt arra, hogy magyarul tanuljon. A legközelebbi kisváros zsidó kereskedői, akiknek terményeiket eladták, beszélték a nyelvét. Ha nem a németet, akkor a jiddist, amit a sváb felől amúgy is jobban lehet érteni – legalábbis amikor Jeruzsálemben a jiddisül beszélő Chaimmel szóba elegyedtem, ezt tapasztaltam.

A zsidósággal először akkor találkoztam, amikor '63-ban Bonyhádra költöztünk: Kohn bácsi személyében, aki szódásként járta az utcákat. Jelenség volt maga is, méginkább az, amivel megjelent: két szürke szamarával, és a szamarakhoz illő, a szokásos lovasszekerek méreténél kisebb kocsjával. Amint jókora szakállával és a helyi mértéknél hosszabb hajjal, kezében csengőt rázva időről időre befordult a sarkon, nemcsak az asszonyok gyűltek szóadásúvegekkel a kocsija köré, hanem az utcabeli gyerekek is odasereglettek.

Szinte szüntelenül mosolygott. Mosolyában volt valami különös, amit aztán más arcon láttam viszont, és csak jóval később kezdtem érteni: a már mindenem túli, megértő és szomorú mosoly volt ez; az arc sokat tudó és szenvedésen edzett nyugalma. Mintha kissé már a túlsó távlatból tekintett volna vissza. Amiben, oly sok társához hasonlóan, lehetett némi jártassága. Ez a mosoly – ha emlékezetem nem csal – még akkor sem hervadt le arcáról, amikor a „nagyfiúk” csúfolni kezdtek, csak szeme vált ilyenkor haragosabbá, és a szamarak közé csapott.

A mosoly mögött rejlt Nagy Utazásról, a két elnéptelenedett zsinagóga romjain kívül, családtörténetünk idevágó fejezetéből értesültem: az osztálytársakról, a barátokról, akik „nem jöttek vissza”; Klienbergekéről, akik, mielőtt el kellett menniük, elhozták a családi porcelánjaikat, s mikor visszatértek – Palesztinába menet –, eljöttek érte. A Nagyanyámról, aki élelmet vitt nekik a gettóba, és az őrtálló „fajtársa” közbenjárása folytán majdhogynem maga is a kerítésen belülré került.

Nagyapám is az anyanyelvét használta otthon, bár már fiatalon megtanult magyarul, izes kiejtéssel beszélt. Afféle „cseregyerekként” egy ismerős szekszárdi családnál sajátí-

¹ Cserna Anna – Kaczián János: *Egyed Antal összeírása és 'Korrajz Tolna Vármegyéből'*, Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd, 1986.

totta el, akikkel – ők is bortermelők lévén – kapcsolatban álltak. Amíg ott járt, a magyar család gyereke tanult náruk „németül”. Nyelvtudása később a téeszcsé kollektívájába kényszerülve tovább javult, amit aztán kórházi dolgozóként tökéletesített.

Nagyanyám a köztes nyelvi helyzetet – úgy a némethez, mint a magyarhoz képest – elég jól érzékelt, különösen azt követően, hogy a hatvanas években Crimmitschauban, a korabeli Kelet-Németországba kitelepített testvérénél töltött néhány hetet. Mondta is időnként a visszalátogató rokonoknak: *Konet ungrisch, konet teutsch*. Nem tudni se magyar, se német. (Németül: *Kann nicht ungarisch, kann nicht deutsch*.)

A standard németet a bécsi rádió révén ismertem meg, amit Anyám szinte állandóan hallgatott, mivel úgynevezett háztartásbeliként nem kellett munkába járnia. Tennivalója volt azért bőven, mert a falusi tanítók állattartók is voltak – *pedagógusföld* járt nekik; a kukoricatörésben nekem is részt kellett vennem; nem egy kellem. Mindig voltak disznók, tyúkok, olykor pulykák is, és az állatok ellátása többnyire Anyám dolga volt.

Az osztrák német máig kellemes dallamán túl az időjárás-jelentés visszatérő fordulata vált maradandó nyelvemlékemmé, pontosabban a félreértése: nem tudtam ugyanis mire vélni, miért biztatják a hallgatókat *Matsch- und Schneereisenra*, azaz latyakos és havas utazásokra. A mi dialektusunkban ugyanis a ma használatos *Reifen / gumibroncs* szó nyilvánvalóan nem létezett, csak a lovas kocsi fakerekének fémpántja értelmében, ezért csak is a hangzásban közeli *utazásokra / Reisen* gondolhattam...

De-németesedés

A különbözősnek a nyelvek között húzóódó határokon kívül volt még egy s más területe, s persze a svábokon belül is léteztek választóvonalak. Hozzánk képest valamivel távolabb és lentebb kaptak helyet a hallgatólagos hierarchiában a *luthranerek*, a lutheránusok. Akik nem csupán konfesszionálisan különültek el, hanem felmenőik más vallási fennhatóság alól, más vidékről származtak, így aztán a tájszólásuk is másként szólt, mint a miénk (ha nem is annyira, mint két svájci falué a Jungfrau két oldalán).

A tárgyakban nem nagyon lehetett érzékelni a különbözőségeket, sokkal inkább az archaikus paraszti világ manifesztálódott bennük. Ahogy az elmúlása is. A rozsdásodó vaseke az „eke szarvával”, két faborítású fogantyújával és eltérő átmérőjű kerekével. Ami sokáig érthetetlen volt; látni kellett a lóval szántást, ahol a kisebb kerék már az előzőleg felszántott és felmagasodó barázdákon ment, míg a nagyobb a mélyedésben.

Abban a néhány nyelvenben, ami a házukban volt, ugyancsak kevésbé jelent meg a két kultúra; a *Szabad Föld* Kalendáriumán és a *Méhészet* évfolyamain kívül magyarul más nem volt olvasható, németül csak imakönyvek és a kódex külsejű, néhány öltéssel összevarrt borítójú *Evangelium*, egy Újszövetség-kivonat, Nagyapám vasárnap olvasmánya. Hallottam aztán további német könyvekről, amelyeket ajándékba kaptak, de Dédnagyanyám a háború végén elásta őket. Lépése nem volt teljesen indokolatlan, bár jobb lett volna, ha csak rejteket talál nekik. Félelmét feltehetően nemcsak a háborús helyzet, hanem az őket közelebről érintő előzményei is táplálták.

A két háború közt fellángolt magyar nacionalizmus támadásai főként a zsidóság ellen irányultak, de a legnagyobb lélekszámú kisebbségként a németeknek is jutott belőle. Az erőszakos magyarosítás hatására a német kulturális egyesületből 1938-ban megalakult a Volksbund der Deutschen in Ungarn. Ennek vezetője Franz Basch lett, akit korábban „nemzetgyalázás” vádjával bíróság elé állítottak és börtönbüntetésre ítélték, mert a hozzájuk közeli Bataapáti községben a tömeges névmagyarosítás ellen emelt szót.² A későbbi-

² Spannenberger Norbert: A Volksbund. Egy népcsoport nemzetiszocialista szervezete, vagy emancipációs kisebbségi egyesület? *AETAS* 2000/4.

ekben a Volksbund egyre inkább a náci Németország befolyása alá került, és megosztó hatása a rokonságunk körében is érvényesült. Apám családjában többen volksbundosok voltak, Nagypám kivételével, akit ennek ellenére velük együtt űztek el. Így aztán nem is találkoztam vele soha, a hatvanas évek elején hunyt el (Nyugat-)Németországban.

Anyai nagyszüleim az ellen-Volksbundba, a „Hűséggel a hazához” mozgalomba léptek be, ennek formális jelentősége volt, semmiféle tevékenységről nem hallottam, míg a volksbundosok gyűlésekre jártak, felvonultak. Talán ennek köszönhető, hogy maradhattak, bár sok esetben ez sem bizonyult garanciának; majdhogynem teljesen esetleges volt, ki maradhat, és kinek kell mennie ... Az adott helység közösségének összetétele, belső viszonyaik, rokon- és ellenszenveik, és főként adminisztrációjának tetszése, önkénye, korrumpálhatósága játszott meghatározó szerepet.³

Apám könyvei között is sokáig csak a *Sprach-Brockhaus* értelmező szótár volt az egyetlen német könyv, mivel grábóci szolgálati lakását a háború alatt kifosztották, berendezését széthordták. Négyéves hadifogsága után hazatérve csak a bútorai egy részét sikerült a falubeliektől összeszednie. Később aztán a „szocialista német állam” könyvkiadásának köszönhetően került néhány klasszikus is a házba. A szótárt gyerekként szerettem lapozgatni, különös rajzolatú, részletgazdag illusztrációi miatt. Olvasni amúgy sem tudtam volna gót betűi folytán. A gótot csak egyetemi éveim alatt sajátítottam el valamelyest, amikor némi zsebpénzért az *Arbeiter Zeitung* 1900-as évfolyamából gyűjtöttem csoporttársam történész anyjának munkásmozgalmi híradásokat. A talált anyaggal időnként felkerestem őt a Párttörténeti Intézetben, ami a korabeli Néprajzi Múzeum – az egykori Kúria – déli oldalában működött, és a folyosóiról nyíló ajtókon – vélhetően a mozgalmi körökben dívó *éberség* jegyében – nem voltak nevek. Az újság Nietzsche haláláról is tudósított; ez az egyetlen hír maradt meg máig.

Goethe *Itáliai utazását* is gót betűs kiadásban szenvedtem végig, noha amúgy elég élvezetes olvasmány. A formás és könnyen felismerhető antikvárhoz képest, amelyet már a rómaiak is használtak, érthetetlen, miért terjedt el és használták sokáig, még Angliában is a gót betűs írást. A (neo)román betűkhöz képest – amivel ezeket a szavakat is írom – a gót olyasfajta eltévelyedés, mint amit manapság a fekete romantikába révült gót fiatalok stílusa mutat. Fennmaradása a korabeli német nyelvterületen nem kis mérvű identitásínséget, ősiség-ábrándot és más zavarokat mutat, csúcsán a birodalmi tébollyal, amikor az ettől eltérő betűtípusokat be is tiltották.

Manapság gót betűt szinte már csak a *Neue Zürcher Zeitung* élén szoktam látni; lapcímlógóként alkalmazták, minden más, ami benne van, már más tipográfia. A zürichi újságnak, továbbá két másik lapnak köszönhetően ismertem meg a német sajtónyelvet, némileg sajátos körülmények között. Az egyetem után két nyáron át a tihanyi révnél németországi ismerősöm szörfkölcsonzőjeként dolgoztam, majd tanítottam is a széllövaglást. A szálloda portásaitól kollegiális kedvességből nap mint nap kaptam a *Zürcher*, a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* és a *Frankfurter Rundschau* előző napi, eladatlan példányaiból. Így aztán volt alkalmam az összehasonlító olvasatokra is (a svájciak a németeknél tágasabb perspektívából szemlélték a világot, ők francia forrásokból is tájékozódtak az angol mellett). Felfedeztem a feuilleton tájainkon akkor ismeretlen műfaját és minőségét (ebben a német lapok voltak erősebbek; akkoriban az FAZ olykor még konferenciákról is tudósított). Ma már csak ezt olvasom, a történeésekről a szalagcímek alapján tájékozodom.

Az első német könyvet a hatvanas évek elején kaptam, bár elolvasni még nem tudtam, de szokatlan színészsége miatt emlékezetes maradt, annyira különbözött a Móra és más korabeli – romániai és csehszlovákiai – kiadók gyerekkönyveitől.

³ Erről ad átfogó képet könyvében Ritter György: *Hazáink*, Napkút, Budapest, 2018.

Kezdeti német olvasmányaim eredetüket tekintve amerikaiak voltak: Brigitta kuzintól jöttek a *Donald Duck* füzetek. Ezekben a szövegbuborékok tőmondatai majdnem olyan egyszerűek voltak, mint a sűrűn előtűremelő hangutánzó szavak ... Tőle később is érkeztek különféle, a haladó országokban hozzáférhetetlen kultúrkincsek, így '69 körül egy köteg kislemez, köztük a *California Dream*, a korszellem sűrítménye és egyik csúcsa, a borítóján a négytagú *Mamas and Papasszal* egy fürdőkádban. Egyszer pedig Rudi unokabátyám hozott egy *Esther és Abi Ofarim* LP-t, ez lett a harmadik nagylemezünk *A Mosoly Országá* és a *Csárdáskirálynő* mellett.

Más rokonok is hoztak kislemezeket, de azok az úgynevezett *Heimatlied* hasonlíthatatlan műfajába tartoztak, és provinciális nosztalgiában ázó negédességük folytán számomra éppoly élvezhetetlenek voltak, mint a sváb népzenenek is nevezett sramli. Ezt lakodalmon néha élőben, magyar nóták társaságában élvezhettem, szombatonként pedig családilag a rádió úgynevezett nemzetiségi műsorában voltam kénytelen hallgatni.

Ez aztán elmúlt, eltűnt, ahogy annyi más erről a vidékről. Amikor egy budaörsi sváb kerekasztal-beszélgetésen vettem részt, megkérdeztem, svábul, németül vagy magyarul beszéljünk, a közönség választása az utóbbira esett. Pár éve a *Schwabenzug / Svábvándorlás* egyetemi projekt kapcsán az egyik német diák méltán vetette fel: *Mi van jelen? Mi valóságos? Mert mi is van jelen a svábok valóságából? Hiszen a közép-európai történelemnek ez a jelensége szinte már nincsen, fokozatosan eltűnt, s leginkább az emlék színezte képzelet projekciós felületeként működik – már nem jelenvaló, csak elbeszélésekből, tudósításokból, fényképekből, levelekből és ereklyékből áll.*

Ami az egykori német kulturális zárványból megmaradt, az elég csekély: néhány idős ember, sok emlékekkel; helytörténeti múzeumok, nosztalgiák és számos kínos stíluskombináció, amelyhez hasonló posztmodern variációk minden felbomló tradicionális kultúrában nagy számban fellelhetők.

Re-németesedés

Rokonaim elűzése rám nézve nem kevés kedvező következménnyel járt. Ez a másféle *svábvándorlás* a II. világháborút követően, több lépcsőben történt. A dunai svábok felét elűzték és szétszórták. Így aztán rokonságom egyik része a Rajna mellékére, a másik pedig Tübingiába került, ahol már földjük nem lévén, szakmákat tanultak, iparosok lettek, néhányan, mint Eva unokanővérem, főiskolát végeztek.

Számukra Németország (akkoriban *Nyugati*, illetve *Keleti zóna*, a későbbi *NSZK*, illetve *NDK*) nem volt valamiféle hűn áhított „anyaország”, nem lévén vele élő kapcsolatuk; a kötelekek már száz-kétszáz éve megszakadtak. Már csak azért sem érezték anyainak, mert az odaérkezőket olykor *magyar cigányoknak* nevezték. (Ez a fajta mély „faji” felebarátság a közeli magyar múltban sem ismeretlen; az erdélyi magyar menekülteket és vendégmunkásokat is nevezték „románoknak” a nép körében.) Mentségükre legyen mondván, nekik a háborút követően a rokonaim nélkül is volt elég bajuk. Továbbá tetemes kulturális szakadék is húzódott köztük. Ez a földművelő életmód változatlanóságából, az önellátásban és elszigeteltségben töltött évszázadokból adódott. Izolált helyzetük nemcsak archaikus hagyományaik fennmaradásával járt, hanem a közösségek fejlődésképtenségét, továbbá az egykor hátrahagyott honi környezettől való leszakadásukat is elősegítette. A korabeli német kultúrával való kapcsolatot – a kommunikációs nehézségeken, utazási tilalmakon és hatalmi korlátozáson túl – a 18. századi vidéki tájszólásuk sem könnyítette meg. A különféle – és a magyarban egykor létezőknél sokkal erősebb – dialektusok folytán nem volt könnyű a mai németre való átváltás.

Nagynénémék az első hullámban egy Rajnához közeli faluba, Martinthalba kerültek. Hányatott sorsuk ellenére már a hatvanas évek közepén megnyitották saját fogadójukat

A *völgykilátáshoz* (Zum Talblick). Ennek áldásait első németországi utam során élvezhettem; rám akkor, kilencévesen különösen a szabad hozzáférésű jégkrémes hűtőszekrény hatott, annál is inkább, mivel a tartalmát képező, a szivárvány összes színében pompázó, ízek és fajták sokféleségében kínálkozó jeges műfaj itthon jószerével ismeretlen volt. Ahogy az utcai rágógumi-automaták és a Matchbox-játékautók is más világállapotot mutattak. Az utazás fénypontja a hajózás volt a Rajnán; a szomszéd kisváros, Eltville kikötőtől Loreley legendás sziklájáig – mesebeli tájak, szirtek, a szigeteken várak, a szőlők között kastélyok.

Ennek az utazásnak a rokoni szálakon érkező tárgyak és látogatások mellett volt egy alapvető hatása, amire jóval később, Szilárd barátom példátlanul szomorú gyerekkoráról szóló könyvének olvasásakor ébredtem rá.⁴ Ugyan nekem is bőséggel jutott a szegénységből; sóvárogva néztem azokat az osztálytársakat, akik kiflit hoztak uzsonnára, mert 40 filléres kiadás nem fért bele az adósságtörlesztéssel és sváb spórolással terhelt családi kasszába. Nem mintha éhezünk volna, a szendvicsbe mindig került valami; a disznóvágás után kolbász vagy hurka, vagy ha nem, akkor főtt tojás. Méz is bőven csorgott Opa méhészetéből, de a szombati kakaós kalács eseményszámba ment. A szocialista falu szürkesége mellé nekem adatott egy alternatív, élénkebb és derűsebbnek tetsző másik világ. Ami különösen a gyerekkorból kinőve vált számomra egyre érdekesebbé.

A házunkkal átellenben lakó barátomnak is voltak rokonai a Nyugat-Németországban, ennek köszönhetően járt nővérenek a BRAVO magazin. A lap java részét popzenei híradások, szövegek és fotók képezték, de volt benne még mindenféle más, divat és szexuális tanácsadás; akkor szinte maga volt a szinkron másvilág. A hozzáférhetősége tényének helyiértékét csak a korabeli lapkörnyezet fényében lehet igazán érzékelni. Akkortájt, a béketábor magyarországi lágerében – a francia kommunista párt kiadójának PIFF című gyereklapján kívül – kizárólag a *Szovjetunió*, a *Dolgozó Nő* és más hason minőségű külföldi lapokhoz lehetett hozzájutni. A honi *Magyar Ifjúság* pedig a Kommunista Ifjúsági Szövetség kiadványa volt, ahol a mozgalmi élet mélységeibe nyúló bepillantásokon túl némi zenéi anyag is előfordult, de az is többnyire hazai felhozatalból állt.

Apám, aki orosz és ének mellett németet is tanított az iskolában, egy ideig vasárnapként nekem is rendes, tankönyvi alapú órákat adott. A történetek ostobasága éppúgy taszított, mint a nyelvtani vonala, akárcsak az atyai pedagógia, ezért ha lehetett, inkább a tévémeccsre hivatkozva igyekeztem elodázni, bár az sem különösebben érdekelt. Később lelkesedésem láttán felhagyott az okítással. Így aztán a *der die das* többnyire megvan, de a melléknevek ragozása hozzátétőlegesen meg, lévén ez a svábben inkább elmormolódik, mintsem hogy kimondódna. Mivel a helyesírásban sohasem voltam tévedhetetlen, már a régiben sem, nemhogy az újban, ezért ha németül írok, végképp a hálójánál maradok.

A felnémetben való elmélyülésem könyvekkel folytatódott; tizenhat évesen kezdtem bejárni Szekszárdra a Megyei Könyvtárba, ahol nyugati német lapok is szabadpolcon álltak. Valami helyi érdekeltségű *deal* lehetett, mert a hetvenes évek elejének „reálisan létező szocializmusában”, kivált vidéken, korántsem volt magától értetődő, hogy *Der Spiegelt* lehessen olvasni. (A könyvtárosoknak köszönhetően előfordultak ilyen anomáliák; egy debreceni fiókkönyvtárban is megvolt a *Tractatus* Wittgensteintől, noha nagyobb bibliotékákban se nagyon lehetett fellelni.)

Első fordításomat egy történelmi szemináriumra készítettem, hosszú volt és érdektelen, de gyakorlatként hasznosnak bizonyult. Kevésbé hasznos, de tanulságos volt egyetlen javadalmazott tolmácsi működésem, a Vakok és Gyengénlátók delegációja számára – a szocialista országok szövetségeinek találkozóján. Ezen tartalmi tevékenység nem történt, annál inkább volt evés-ivás és országaik pártvezéreinek éltetése, akik a szolamok

⁴ Borbély Szilárd: *Nincstelének*. Jelenkor, Budapest, 2013.

szerint még a vakok számára is a világosság fátklyáit hordozták. Nem vágytam hallani ilyesféle fordulatokat, melyekben különösen a román szövetség vezetőjének tirádái bővelkedtek, nemhogy még hallassak is hasonlókat. Bár *a valóban létező szocializmus* – ahogy a haladó nyugati erők emlegették – ilyen világtalan performanszát szemlélni keveseknek adatott.

A költészet és filozófia nyelvét Ancsel Éva műelemző szemináriumának köszönhetően kezdtem elsajátítani, aki Hölderlin verseit tágas szellemi közegben értelmezte. Egy ponton filozófus interpretátora, Heidegger neve is fölmerült, akinek írásait aztán többedmagammal együtt olvastuk és próbáltuk megérteni. Ez nehéz feladatnak bizonyult, nem is csak a gondolatok súlya, hanem a nyelvezete miatt, mivel szélsőségesen és önkényesen etimologizáló fogalomfejlesztései folytán mondatai olykor a „benszülöttek” számára sem könnyen felfoghatók. Ezért aztán tetemes részük nem is fordítható.⁵

A szeminárium maradandó hatásának bizonyult; Caspar David Friedrichről és Hölderlinről írtam a szakdolgozatomat,⁶ és mivel a „költők költőjének” poézise az antik világgal is folyvást interfeált, a görög neveknek és helyeknek számomra azóta is van némi hölderlini akusztikája.

Terepmunkák német területeken

Korántsem volt mindig magasztos a konkrét kultúrával és képviselőivel való találkozásom. Első felnőttkori nyugati utamon autóstoppal jutottam el Karlsruhéig, ahol hús-vér mivoltában találkoztam *a nemzetiszocialista* némettel. A *Jugendherberg* szálloda gondnokának képeben került elém, aki életkoránál fogva a Hitlerjugendben vagy még súlyosabb szervezetekben szocializálódhatott. Ennek agresszív alkatán túl úgy adta jelét, hogy még a szálló szobáiban is a farkaskutyája társaságában közlekedett.

A német realitás további rétegét az Iflinger-rokonok rauenthalai kovácsműhelyében ismertem meg behatóbban, ahol a további, tengerhez vezető utam költségeinek előteremtése végett dolgoztam. A szomszéd faluban lévő kisüzembe Rudi unokabátyám Volkswagen-bogarával jártam át, aki akkor már évek óta teniszdedzőként tevékenykedett Spanyolországban. Jogosítványom ugyan nem volt, de vezetni tudtam; minden eshetőségre készen nálam volt a diákoknak járó MÁV-igazolványom ...

Satuval ellátott fűróállványon kellett különféle alkatrészeket megmunkálni, amiben már volt némi gyakorlatom. A korabeli heti egynapos *politechnikai* képzésnek és a kiváló Simon tanár úrnak köszönhetően valamelyest megtanultam nemcsak a fűrógépet, de még a vasesztergát is működtetni, a tokmányt és a kést szakszerűen kezelni. A műhelyben mellesleg az anatóliai folklórba is némi betekintésem nyílt, mivel a mellettem dolgozó kolléga folyvást melankolikus török munkadalokat dünyögött.

Egy hétvégén Kornélia kuzin lovastúrára hívott. Apja, Jakob, a falu jól menő hentese nemcsak tehető, hanem nagyvonalú is volt, mindkét lányának vett lovat. Amúgy sem volt szűkkeblű; valahányszor találkoztunk, megtámogatott egy 50 márkással,⁷ amikor pedig nálunk járt, még a Mercedesét is kölcsönadta. Lehet, hogy ezzel ellenpéldát is akart adni. Elmondta ugyanis, hogy amikor Apámmal egyszer Pesten járt, moziba mentek, de neki kint kellett megvárnia a film végét, mert *nem volt neki való*. Amit erős kétellyel kell

⁵ Néhány írását később lefordítottam: Heidegger: *Útban a nyelvhez* (Helikon, Bp., 1991.), továbbá technika- és tudományfilozófiai írásait, in *A későújkor józansága* I–II. (Szerk. Tillmann J. A., Göncöl, Budapest, 1994, 2004).

⁶ Ennek Friedrichről szóló része megjelent: Caspar David Friedrich alkonyi lépcsőin, *Művészet* 1986/3.

⁷ Az euró bevezetése idején 2:1 cserearányú volt, de az euró azóta jelentősen inflálódott.

kezelni, mert a negyvenes évek keresztény úri közepszer uralta, penetráns prüdériával átjárt kultúrájában aligha volt mozi, ami megzavart volna egy serdülő ifjút érlelődésében.

Lovagolni első egyetemi évem alatt Debrecenben valamelyest megtanultam, de a kurzus során az üggetésnél tovább nem jutottunk, mert a karámon belül kellett maradni, ami nagyobb nekilendüléseknek nem adott teret. A Rajna fölötti hegygerincen viszont lehetett vágatni is. A vágta nem puszta a ló megülésének egyik módozata, hanem a lovaglás veleje. Hasonlíthatatlan alaptapasztalat; az állat sebes futása hullámzó áramlasként hordoz, az összehangolódás az animális testtel teljessé tud válni.

A kilovaglás a végén még egy további egzisztenciális élménnyel járt: ahogy visszaértünk a karámhoz, a hazatérés örömeiben lovam hevesen ugrándozni kezdett, majd levett magáról. Fejjel értem földet, és noha elég nagy ütés ért, nem vesztettem eszméletemet, de lefagyott a kép, és megállt az idő. Ilyen lehetett a *nunc stans*, az álló most, amit a középkori filozófusok kontempláltak. Nekem akkor nagyon is érzéletes mivoltában mutatkozott meg.

A nyugatihoz képest a keleti német valóság nem volt különösebben ígéretes, viszont megannyi kontrasztban bővelkedett. Állaga ugyan alig különbözött a korabeli kelet-európaítól, de volt néhány kirívó sajátága, ami részben a porosz tradícióból származott: a Frigyesek által militarizált mentalitásra előbb a nemzeti-, majd a nemzetközi szocialista rendszerek erősítették rá.

Más színezetű volt az NDK a színek tekintetében is; a designban és az építészetben a pasztellek domináltak. Az utcákon vajszerű és halványárga Trabantok és Wartburgok, az újjáépített városokban fakókék és piszkosfehér középületek. Aztán a nálunk már szokatlan méteres szlogenek sokasága. Ezek az öt éves tervről, a szovjetekhez fűződő örök szövetségről és más ilyesféle álságokról szóltak. A „népi demokratikus” német dadaizmust talán csak a kései román múltja felül. Legszebb példáját 1984-ben, a klasszikus műveltségnek a megszállók szolgálatába állítását nem Orwell regényében, hanem a Lipcse melletti idomtalan emlékmű, a *Völkerschlacht Denkmal*, az 1813-as Népek csatájára emlékeztető építmény tövében láttam egy plakáton, ahol a Kreml felől *Ex oriente lux* felirattal jött föl a hajnal.

Ich bin ein Berliner

A rokoni kötelékek idővel elhalványultak, de új kapcsolatok alakultak, barátságok szövődtek. Uwe először egy barátunk oldalán tűnt föl Budapesten, később főként Berlinben talákoztunk, nála laktunk a Prenzlauer Bergen. A költészet művelése mellett szerkesztője volt a *MIKADO* című féllégális lapnak, mely utóbb „az NDK legfontosabb és legmagasabb művészi értékű független lapjának” (Wikipédia) bizonyult. Itt jelent meg egy esszém Klaus Nomiról, amelyben a hallatlan énekes és lenyűgöző jelenség értelmezésére tettem kísérletet, eléggé kezdő lévén akkor az írásban.⁸

Az esszét a nyugat-berlini Merve Kiadónak is elküldtem, de nem érkezett reakció. Pár hónappal később csengettek, az ajtóban egy negyvenes éveiben járó, élénk tekintetű vékony nő állt, fején kis kalappal, mellette egy idősebb, magas férfi; Heidi és Peter – maga a teljes, kétszemélyes kiadó. Grazban jártak a Steirische Herbst fesztiválon, és erre kanyarodtak, és a város mellett érdekelte őket a dolgozat szerzője is. A Luther utcában laktak, egy fiatalabb fazonnal, aki kocsijával hozta őket, de *lover* is volt, meg *dealer* is. Marokkói hasisból jókora készletet hozott magával, amiből időnként tekert és körbeadott egy nagy szálát; füstfelhőket magunk után húzva jártuk a várost. Néhány napig maradtak, összeba-

⁸ Magyarul *Tartóshullám – Jóvilág 2. – A Bölcsész Index antológiája* 1985.

rátkoztunk. A Nomiról szóló szöveget nem jelentették meg, de a Caspar David Friedrich-ről szóló esszém belekerült a következő magazinjukba.⁹

Később megkaptam a könyveiket is, melyeket az útra magukkal hoztak, csak nem engedtek át a határon. Hazatérve aztán elküldték a Tántimnak, aki következő látogatásakor el is hozta a mintegy másfél folyóméternyi Merve-kiadványt. A babaarcú öreg hölgyről nem gyanították a vámosok, hogy szellemi csempészárut szállít. Így aztán a nyolcvanas évek közepétől kezdve olvashattam Blanchot, Cage, Deleuze, Lyotard, Serres, Virilio és Böhrringer könyveit, ami a korabeli alvadt közegben különösen frissítő volt.

Először a Fal leomlását követő tavaszon jártam náluk a Kiadóban, ami egy hatalmas teremben, a Crelle Strasse egyik gyárépületének hátsó szárnyában székelt, melyhez teherlift is tartozott. Egyszerre volt munkahely, raktár, alkalmi kiállítótér és rendezvényterem, továbbá archívum és lakás; Béla barátommal mi is ott aludtunk egy beugróban. A falon húzódó ablaksorból a gyorsvasút fákkal szegélyezett pályájára lehetett rálátni.

Ezen a helyen elég sokan megfordultak; a szerzők és fordítók mellett a művészeti és zenei szcénákból is; korábban Cage is művelte itt a gomba-konyhaművészetet. Hannes Böhrringerrel is itt találkoztam először; a Merve adta ki első esszéketét. Ebből fordítottam a *Posztmodernitás. Gondolatfoszlányok a Kotányi Attilával folytatott beszélgetésekből* című írását, a Beke László szerkesztette *HASBESZÉLŐ*ben jelent meg.¹⁰ Böhrringer később, Beke meghívására egy féléven keresztül előadott a Képzőművészeti Főiskolán. Miután az első alkalommal kiderült, hogy a hallgatóság körében kevesen tudnak németül, kiültem mellé és tolmácsoltam előadásait.¹¹ Ez nem volt nagyon nehéz, mert élőbeszédben, ahogy írásban is, szinte mindig tömondatokban fogalmaz. Az órák után mindig beültünk valahová; a társaságban többnyire Kotányi vitte a szót, de elég jó emelkedésű esték voltak.¹²

Írásait fordítani számomra felüdülés volt, kilépés saját köreimből, a környező szövegek és vonatkozások szövevényéből, áthangelődés egy tágasabb hullámtartományra. A fordítás alighanem a legszorosabb olvasat. A nyelvek különbözősége, a szavak, kifejezések eltérő jelentés- és felhangtartományának, továbbá képvilágának és metaforikájának különbözőségéből adódó feszültségek olyan erőteret teremtenek, ami a szöveg mélyre menő megértésére ad alkalmat. Amennyiben persze rendelkezik a szöveg ilyen szellemi sűrűséggel. Fordítottam már olyan filozófiai textust másról, amely kongott az ürességtől.

A gondolatok folyama a nyelv fénytörésében formálódik szóvá, majd szöveggé. Aki beszél több nyelven, annál interferenciák jönnek létre, alternatív lehetőségek merülnek fel, más színezetei szólalhatnak meg. Ebből eredően érzékletesebbé válik egy nyelv szelleme, a hangja, a dallama. Amire rá lehet hagyatkozni. A magyarban különösen, mivel nincs olyasféle fogalmi egyértelműség, mint a németben; a rokon értelmű szavaknak nagyobb a közös jelentéstartomány.

Böhrringerrel egyre gyakrabban találkoztunk, előbb néhány szimpóziumon, aztán többnyire náluk. Ahogy megszűnt a bezártság, évente jártam Berlinbe, olykor többször is. Egy idő után úgy tűnt, bizonyos fokig berlini vagyok, *ich bin ein Berliner*. Legalább annyira, mint J. F. Kennedy, aki ezt ékes amerikai akcentussal állította, sőt.

Kezdtém megismerni a művészeti szcénaikat és az akadémiai közeget is. A nyugati egyetemek a *reálisan létező* jégkorszaka alatt legfeljebb vágyak tárgyai lehetnek. Akinek

⁹ *STOP ART. Ein Magazin*. Merve, Berlin, 1987.

¹⁰ *Hasbeszélő a gondolatban. A Tartóshullám antológiája*, Bölcsész Index, Bp., 1987.

¹¹ Ezek megjelentek a Hannes Böhrringer: *Szinte semmi. Életművészet és más művészetek* (Balassi, Bp., 2006) kötetben.

¹² Kotányi Attilához fűződő barátságunktól indítva szerveztük a *Kotányi Attila művészetfilozófus: a mondott szó elkötelező ereje* című szimpóziumot (MOME, 2011). Az elhangzott előadások magyarul a *Lettre Internationale* 85. 2012 nyári számában, németül a *Tanzen wir Philosophie! Begegnungen mit Attila Kotányi* (Hg. von Hannes Böhrringer und J. A. Tillmann, Salon Verlag, Köln, 2012) kötetben jelentek meg.

mégis sikerült – akár tanulni, akár tanítani –, annak csak kivételes és többnyire kétséges kapcsolatok révén. A campusok valósága jóval kevésbé bizonyult vonzóknak. Amikor '91-ben a kasseli művészeti főiskolán jártam, egy docensi állásra kilencvenen pályáztak. Azóta a nemzetközi és az egyetemi helyzet más tekintetben fokozódott, a temporális szerződések időtartama rövidült, a tartós, *tenure* státusok lassanként megszűntek, a *publish or perish* présében sokasítani – és ami ezzel többnyire együtt jár: hígítani – kell a publikációkat. Jellemző Viola kollegina karrierje, akivel a braunschweigi főiskolán találkoztam: szerződése lejártá után egy évig Innsbruckban tanított, majd két évig Hildesheimban működött; annak utána Düsseldorfba járt, miközben mindvégig Berlinben lakott.

Nem különösebben vonzó a középszerre polírozott korrektség, ahogy az elvárt genderelés sem, amire a német nagy lehetőséget ad, mivel a főneveknek nemük is van. Ennek a nemnek ugyan köze sincs semmilyen más nemhez, se nem biológiai, se nem társadalmi *genus*, ezért el is vetik a nyelvészek. Ennek ellenére van, ahol ildomos, máshol kötelező, sőt egyetemi közegben szankcionált ez a redundancia. Így ha történetesen portásokról írunk, akkor kívánatos tudatni, hogy a portás férfi és nő is lehet, ami ilyesféle formás megoldásokra vezet: *PortierIn* vagy szóközbeni ponttal *Portier•In*. Pedig fölösleges extrákból épp elég a főnév-nagybetűzés. Ami kézzel írva csak nagyobb ív húzásával jár, az a gépelésben eggyel több billentyű. De minek?

Ich war ein Berliner

Ahogy a Nemzeti Elsötétedés Rendszerének árnya egyre több területet kezdett elborítani, és megszűnt a Magyar Köztársaság, bejelentkeztem Richard berlini lakásába. Nem terveztem odaköltözni, de az állampolgárság megszerzéséhez egy állandó lakcím a belépő. Mert korántsem pusztán politikai változás zajlott, hanem újra uralkodóvá vált a mélyeséges népi minőség. Amelyet érzékeny antennáival Erdély Miklós már a nyolcvanas évek közepén érzékelt: „A Magyarországon kibomlott értékválság és a nyomában fellépő erkölcsi és tudati zavar, úgy látszik olyan méreteket öltött, amely a világon egyedülálló és amely tekintetben – és ezt minden káröröm és csüggedés nélkül tudomásul kell venni – nagy nemzeteket előztünk meg.”¹³

Később kiderült, a magyar álladalom területén a jogbiztonság nem csak számomra vált kétségessé; az állami intézmények iránti kétségtelen bizalom jele, hogy Kertész, majd Nádás és Esterházy archívuma is Berlinbe került. Ahol senki sem fogja tudni lenyúlni, széthordani, felégetni.

A berlini kerületi lakáshivatal ügyintézője leginkább egy laza értelmiségi alaknak, mintsem hivatalnoknak tűnt. Szövetségi szinten már nem jellemző ez a lazaság; állampolgárságot kapni manapság még magamfajta számára sem egyszerű. Régebben ez német származásúak esetében simán és gyorsan ment. Ennek megváltozása részint a Szovjetunió szétesését követően bevándorló mintegy kétmillió oroszországi németnek volt köszönhető, akik nem nagyon tudtak németül, olyannyira sem, mint a rokonaim, mivel a nyelv használata ott évtizedeken keresztül be volt tiltva. A hetven éven át tartó szovjet szocializáció pedig hatványozta az amúgy is meglevő kulturális különbözőségük mértékét.

Talán ennél is erősebb tényező volt a német önmegvetés '68 utáni elmélyülése, melynek következtében egy de-németesített multikulturális ország elképzelése vált közkeletűvé. Így a türkök vagy a togóiak sokkal kívánatosabbá váltak, mint holmi innen-onnan jött-ment németek. Ez a *Willkommenskultur* állami ideológiává és politikává válásához ve-

¹³ Erdély Miklós: [A kalocsai előadás] (1985), *Művészeti írásk, Képzőművészeti Kiadó, Bp, 1991. 201.*

zetett, ami aztán a milliós muzulmán migráció elősegítésében és kezelésében tetőzött: *Wir schaffen es. Megoldjuk.*¹⁴

De nem csak e téren változott a helyzet. A mai német állam külföldön már nem áll ki a polgárai jogaiért; több tucat német (kettős) állampolgár török börtönök foglya. Így a német állampolgárság megszerzésének már nem sok értelmét láttam; amikor Richard házat vett és elköltözött, már nem jelentkeztem be hozzá. Berliin voltom múlttá vált. *Ich war ein Berliner.*

Sem-sem és is-is

A különbözős korai tapasztalata, amihez később továbbiak gyűltek, nem könnyítette meg a más közegekben való közlekedést. Amihez még a falusi világ zártsága, a társasági helyzetek hiánya is járult. Ez a kondicionáltság sokáig eléggé elszigetelt, és nem indított különösebben arra, hogy felismeréseim érvényesítésére, elgondolásaim másokkal való elismertetésére törekedjek. Így a mindenkori környezethez és uralkodó képzetekhez való alkalmazkodás sem vált sajátommá. Meglehet, ezért is értem jobban a környező országokban felnőtt magyar barátaimat; talán jobban, mint ahogy az itteniek értik őket.

A különbözős sáncai akkor olvadtak le teljesen, amikor egy tánc- és mozgáscsoportba jártam. Az éveken át tartó rendszeres, nagy intenzitású találkozások során elmosódtak a kultúrák, személyiségek, sőt olykor még a nemek közti különbségek is. A zene és tánc áthangol, lebontja az izoláció határait. Hatására alábbhagyott bennem mindaz a tartózkodás, gátlás, félelem, ami a felnövekedés során képződött és gyülemlett föl.

Amióta nagyanyám meghalt, nem beszélék svábul; nincs kivel. Nincs körülöttem senki, aki értené. Évekkel ezelőtt egy pécsi patikában a sorban előttem két asszony fekete szoknyás-kendős *tracht*-ban svábul beszélgetett. Váltottam velük pár szót, elmenőben hallottam, amint az egyik azt mondja a másiknak: *ein Teutscher, egy német ...*

Ein Deutscher? Elég jól bírom a magyart, bár azért magyarnak is csak módjával mondanám magam. Annyi más mellett Erdély Miklós erre vonatkozóan is adott egy alapvető tanítást: az egyenlő távolságról, ami egyúttal egyenlő közelséget is jelent.¹⁵ Az egyidejű *sem-sem* és az *is-is* helyzetét. Amelyben egyik kultúra és hordozói iránti vonzalom változik a másikkal. És mindegyre előáll az ellenirányú dinamika is, a distancia pátosza. Aminek megvan a felhajtóereje és felszabadító hatása.

Köztes léthelyzetem folytán nem kell magamra vennem a történelmi bűnök terhét, ahogy nem kell osztanom a Türk Tanácsba emelkedett ország tüneményes minőségében és világra szóló jó hírében sem. Bár mocsárvilágának kigőzölgéseit el kell viseljem. Nem tervezem a horizontális áttelepülést – hacsak el nem űznek, vagy tűrhetetlenné nem válik. Ha mennék, akkor már inkább Délre, de Krétánál akkor se tovább. A vertikális tengelyen pedig

„mindenütt felyül ég,
a' föld lészen alsó.”¹⁶

¹⁴ Tillmann J. A.: Nem könnyű németnek lenni, *Szombat*; 2018. 06. 07.; <http://www.szombat.org/politika/nem-konnyu-nemetnek-lenni>

¹⁵ Tillmann J. A.: „Nem hiszem, hogy még egy ilyen ember van a világon.” Erdély Miklós: A kalcedoni zsinat emlékére. In Erdély Miklós-Szimpózium. Múcsarnok. *Magyar Műhely* 110–111.; <https://www.c3.hu/~tillmann/irasok/muveszet/erdely.html>

¹⁶ Zrínyi Miklós: *Befed ez a kék ég*